

דרכי העברית החדשה

על טיבה של העברית המדוברת בתקופת התהוותה

איעל רשף

אופייה הכולל של העברית המדוברת בראשית ימיה היה שונה מאוד מן המוכר לנו היום. לא כולם דיברו בעברית קולחת ושוטפת, אך החומר המוצג כאן - מכתבים מנהליים מתל אביב המנדטורית - מבהיר את קיומם של ניצנים של עברית טבעית, יום-יומית מאוד. חומר זה מעמיד לרשותנו עדויות עובדתיות מוצקות ביחס למידת החיות שהגיע אליו הדיבור העברי כבר בראשית תקופת המנדט, וניתן אף לתאר על יסודו כמה קווי לשון ספציפיים שהבדילו את העברית המדוברת מראשיתתה מרבידה הקודמים של השפה. קווי הלשון הללו הפכו בחלקם לתופעה של קבע בעברית המדוברת, והם ממשיכים ללוות אותה עד ימינו אנו.

הגדרת הבעיה

סוגיה מרתקת בתולדותיה של העברית היא תהליך הפיכתה ללשון דיבור בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, אחרי מאות רבות של שנים שבהן היה השימוש בה מוגבל לתחומי הדת והתרבות הכתובה. על אף העניין הרב שעורר התהליך, פרטיו נותרו עלומים עד היום. חוקרים רבים העלו השערות ביחס למקורותיה של העברית המדוברת ולתהליכי ההתהוות שלה (למשל גלינרט, תשנ"א; יזרעאל, תשס"ב), אך ככלל לא עלה בידם להעלות מספיק נתונים מוצקים שיתמכו בהשערות הללו או יפריכו אותן. קושי זה מקורו בכך שכמעט ואין בנמצא תיעוד מראשית ימיו של הדיבור העברי. זיכרונותיהם של בני התקופה ערכם מוגבל, משום שאין אדם יכול לשחזר את האופן שדיבר בו לפני עשרות שנים, והמקורות בני הזמן שנשתמר בהם תיעוד של העברית המדוברת מועטים ומוגבלים בהיקפם.

מעצם טיבה של לשון הדיבור, הדרך היחידה לשמר תיעוד מלא שלה על כל מאפייניה היא באמצעות הקלטות, אלא שבתקופת התהוותה של העברית המדוברת לא נערכו כלל הקלטות של דיבור עברי ספונטני. אמנם, טכניקת ההקלטה כבר הייתה קיימת, ואף שימשה לעתים לצורכי מחקר, אך בהיקף מוגבל מאוד. בניגוד לימינו לא הייתה זו טכנולוגיה זמינה, וביצוען של הקלטות - שהיה כרוך בעלות גבוהה ובקשיים רבים - הוגבל לתיעודם של תחומים שנתפסו כבעלי ערך רב. לפיכך, כבר בראשית המאה העשרים הוקלטו מסורות ההגייה של הטקסטים המקודשים והמסורות המוזיקליות שנשתמרו בפי בני העדות השונות (מורג תשמ"ו), אך לשון היום יום לא נחשבה חשובה דיה כדי להצדיק תיעוד ומחקר לפחות עד מחצית המאה העשרים.

· מאמר זה הוא נוסח מעובד של הרצאה שנשאתי בקדם-קונגרס לחקר הלשון העברית ודרכי הוראתה שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים ב-27-28 ביולי 2005 מטעם היחידה להוראת העברית בבית הספר לתלמידי חו"ל. לעיון מורחב בנושא הנידון כאן, ראו רשף, 2005.

ד"ר יעל רשף היא מרצה בכירה בחוג ללשון העברית וללשונות היהודים באוניברסיטה העברית בירושלים.

תיעוד מוקלט של העברית מצוי בהיקף מסוים בסרטי הקולנוע המועטים שנשתמרו מתקופת היישוב (בעיקר סרטי תעמולה ויומני חדשות), אך אלו כוללים רק טקסטים פורמליים, מוקראים מן הכתב בידי קריינים ואישי ציבור שהעברית הייתה בעבורם לשון נרכשת. אין בחומר זה כל תיעוד לאופן דיבורם של ראשוני דובריה הילידים של העברית, קל וחומר שאינו מכיל הקלטות של שיחות ספונטניות בעברית מדוברת יום-יומית. (דוגמאות לחומר המוקלט בסרטים מן התקופה ניתן למצוא בלא קושי באתר האינטרנט של ארכיון הסרטים היהודיים על-שם סטיבן שפילברג: <http://w3.castup.net/spielberg>). כמו-כן הוקלטו במהלך תקופת היישוב קורסים ללימוד עברית, אך גם בהקלטות אלה ניתן רק לעתים נדירות להבחין בקווי לשון שמקורם בעברית המדוברת כפי שנהגה בחיי היום-יום. דיון באחד מן הקורסים הללו, בלויית תקליטור המכיל דוגמאות מן ההקלטות, פרסם שלמה יזרעאל (2006), וידוע לפחות על עוד שני קורסים ללימוד עברית המלווים בהקלטות שיצאו לאור במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים, האחד מאת דוד ילין והאחר מאת זאב ז'בוטינסקי.

גם טקסטים ספרותיים מתקופת התהוותה של העברית המדוברת אינם יכולים להעיד בדרך כלל על טיבה של לשון היום-יום שעל רקעה נכתבו, וזאת משום שהספרות העברית, כולל קטעי הדיאלוג שבה, נכתבה בשנים הללו בסגנון גבוה, שלא היה כמעט דבר בינו לבין העברית המדוברת כפי שנהגה בחיי היום-יום. היטב מבטא זאת עמוס עוז בראיון עמו:

הדבר הכי חשוב בספרות היה הסגנון. בסגנון התכוונו לעברית יפה, רצוי עם הרבה מילים ארמיות. [...] אפשר היה להגיע למסקנה שהספרות פירושה מלים יפות, ומה שקלוקל הן מלים לא יפות. [...] חיקוי המציאות היה דבר חשוב מאוד. באווירה, באביזרים, ברקע המתואר, אבל לא בשפה. חס וחלילה, אסור שאיכר ידבר כמו איכר ואסור שעוזרת-בית תדבר כמו עוזרת-בית. זה מותר, אבל רק ב'מטאטא', בפיליטונים או בסקצ'ים. כשתימני מדבר כמו תימני, ברור שהכוונה לכתוב לא-ספרות. ברגע שהכוונה לכתוב ספרות - התימני ידבר כמו הזז.

(מתוך ראיון עמו המובא אצל גרץ, תשמ"ד, עמ' 42)

פרט לחריגים בודדים, מגמה זו שלטה בכלל גילוייה של הספרות היפה, מקור ותרגום כאחד, לפחות עד תום תקופת היישוב. לא רק דפוסי הביטוי של ה'תימני' היו רחוקים מרחק רב מן המציאות הלשונית. כלל הדמויות הספרותיות - ובהן גם צברים, בני הדור הצעיר וילידי הארץ - התבטאו בטקסטים הספרותיים בסגנון שונה מאוד מדפוסי הביטוי שנהגו בפיהם בפועל, ורק לעתים נדירות ניתן למצוא בספרות היפה - פרוזה, שירה, מחזות, שירים מולחנים או תרגומים - הבלחות של לשון הדיבור (שקד, תשמ"ז; רשף, תשס"ח). לשון הספרות לגילוייה השונים הייתה בעיקרה שמרנית ומליצית ונמנעה מלתת ביטוי לתהליכי השינוי המפליגים שחלו בעברית המדוברת (בן-שחר, תשנ"ד).

תחמתה של ספרות תיקוני הלשון

כדי להתוודע אל טיבה של לשון הדיבור בקהילה הלשונית הצעירה יש אם כן לפנות אל מקורות אחרים, ובראשם ספרות תיקוני הלשון. ספרות ענפה זו, שפרחה בתקופת היישוב, נוצרה כחלק מן המאבק למען הפצתה של העברית והפיכתה ללשון דיבור. גופים ציבוריים ומתקני לשון עצמאיים פעלו בלא לאות להקניית עברית נכונה ולעיקירתם של שיבושי לשון מפייהם של הדוברים, ופרסומים

רבים בעיתונות היומית והתקופתית ובבימות אחרות כללו טורי לשון שבהם התרעו הכותבים על שיבושי לשון, דנו בחידושי מילים והתווכחו על כיווני ההתפתחות הראויים של העברית בת-הזמן (גדיש, תשס"ט). מטרתם של מתקני הלשון הייתה להשפיע על הציבור ולעקור מן השורש דפוסי ביטוי שלא עלו בקנה אחד עם לשון המקורות, אך מבלי שנתכוונו לכך, הם הותירו תיעוד נרחב לנוהגי לשון שהיו שגורים בפיהם של הדוברים.

על אף חשיבותה של ספרות תיקוני הלשון כמקור העיקרי העומד לרשותנו להפקת מידע פרטני על תכונותיה של העברית המדוברת ברבדיה המוקדמים, התיעוד האצור בה מוגבל מעצם טיבו. מתקני הלשון התמקדו בשיבושי לשון בלבד, ולא הייתה להם כל כוונה לתעד בשיטתיות את כלל תכונותיה של לשון הדיבור. תופעות מסוימות משכו את תשומת לבם ונידונו שוב ושוב, ואילו תופעות אחרות לא זכו כלל לעיסוק ולתגובה. לפיכך, התיעוד שהותירו בידינו מתקני הלשון משקף את המציאות הלשונית באופן חלקי (רשף תשס"ד-תשס"ה). אף זאת: נקודת הראות המשתקפת בספרות תיקוני הלשון איננה מלמדת על האופן שבו חווה את השפה הדובר הפשוט, העושה שימוש בשפה על פי תומו, אלא על עמדתם של מורים, מדקדקים, מתקני לשון וכותבים אחרים אשר היה להם עניין מיוחד בתקינות הלשון.

מורגש חסרון של עדויות שמקורן בדוברים מן השורה, אשר עניינם בעברית התמצה בעצם הבחירה לדבר בה, וכל עוד שימשה אותם ביעילות וסיפקה את צורכיהם לא נתנו את דעתם על האופן שבו נתממשה. לעומת מתקני הלשון והסופרים, אשר הונחו על ידי שיקולים דידקטיים, אידאולוגיים או אמנותיים, דוברים מן השורה התייחסו אל העברית המדוברת לפי תומם, ועל כן יש עניין רב בחשיפת עדויות כתובות שהותירו בידינו על אודות העברית המדוברת. עדויות שכאלו מועטות הן, אך אצור בהן חומר חשוב ומעניין, משום שדווקא בהן עשוי להשתקף באופן בלתי אמצעי ובטבעיות שאינה מצויה במקורות אחרים האופן שבו חוו הדוברים את טיבה של לשונם המדוברת.

ייצוגה של העברית המדוברת בטקסטים לא-ספרותיים

הבה ונעיין למשל במכתב משנות העשרים, שהשתמר בארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב. במכתב זה מנסה הכותב, שניכר כי לא היה מיומן בכתיבה מנהלית פורמלית, לספק למזכיר העיר דיווח מפורט על נסיבות הוצאתו של סכום כסף שנמסר לו מטעם העירייה. כדי להצדיק את סכום ההוצאות הגבוה משלב הכותב במכתבו קטעי דיבור ישיר, האמורים לשקף במדויק חילופי דברים שהובילו אותו להוצאת הכסף. מכתב זה, כמו גם כל הדוגמאות האחרות שיצוטטו בהמשך, מובא כאן כלשונו, כולל הכתיב והפיסוק המקורי ושיבושים והדגשות שהופיעו במקור. בשל אורכו של הטקסט הושמטו ממנו כמה קטעים שבהם לא הופיעו ציטוטים ואשר הבאתם איננה הכרחית להבנת רצף הדברים. ההשמטות צוינו באמצעות סוגריים מרובעים. בסוגריים מרובעים הובאו גם השלמות והבהרות, וכן סימני קריאה המציינים מקומות שבהם הופיעו בטקסט צורות חריגות במיוחד:

(1)

לכבוד מר י. נדיבי,

מזכיר העיר

א.ג.

בהתאם לבקשתו הנני מתכבד להמציא לו דין וחשבון בדבר הוצאת לירה וחצי בירושלים. בתאריך 20.9.38 נסעתי עם ראש העירייה מר רוקח בלוית 2 שוטרים לירושלים. כשבאתי לירושלים מר רוקח

נתן לי סך 500 מא"י [=מיל ארץ-ישראלי] ואמר לי: "קח חצי לירה וקח את השוטרים ותתן להם לאכול ולשתות מה שהם רוצים". אני מלאתי את הוראותיו של ראש העיריה ונתתי להם לאכול ולשתות ושלמתי בקפה תבור סך 483 מא"י [...]

בשעה 2 [...] מר רוקח שאל אותי אם יש לי עוד כסף אז עניתי למר רוקח שיש לי רק 2 מא"י [...] אז מר רוקח נתן לי 1 לא"י [=לירה ארץ-ישראלית] ואמר: "תלכו לאכול ארוחת הצהרים ותאכלו טוב", רצוני אמנם לא היה לאכול צהרים אבל השוטרים אמרו זה פקודה מראש העיריה, אנחנו לא נוסעים כל יום אסקורד [=ליווי] עם ראש העיריה לכן אנחנו צריכים היום לאכול ולשתות. [...] לשוטרים יש ברוך השם תאבון טוב ויודעים בלי עין רע לאכול ועוד יותר את השתיה, ושבא [...] לתשלום שלמתי 450 מא"י (אני לא אכלתי צהרים) אכלתי צהרים אצל דודי פרופסור טורצינר ברחביה. חזרנו לתל-אביב והשוטרים בקשו בכל תכף [...] לקנות להם סגריות קנייתי 2 קופסאות קשת ושלמתי 64 מא"י, אני הזהרתי את השוטרים ואמרתי להם שזה לא יפה כל כך הרבה לדרוש ממני, הם ענו לי שראש העיריה נותן לך על סמך זה את הכסף.

למחרת לקחתי שוב את "האסקור" מתחנת המשטרה בתל-אביב [...] בשעה 12 נסעתי עם ראש העיריה לבית הממשלה ומשמה לקפה וינה ראש העיריה אמר אם השוטרים רוצים לאכול ולשתות מהר לתת להם, נכנסתי אתם לקפה שממול קפה וינה ונתתי להם לאכול ולשתות ושלמתי 260 מא"י, וזה היה מזלי שמהרתי אותם היות ומר רוקח הפסיק אותם באמצע האוכל. אני לא רציתי כבר להתוכח אתם היות והם צעקו כל הזמן שאני "יעקע" ... וזה אתה לא נותן לנו רק ראש העיריה נתן.

נסעתי עם ראש העיריה לעטרות וחזרנו לירושלים על מנת לנסוע לתל-אביב, השוטרים שוב קבלו תאבון ובקשו סנדביצים ובירה, את הסנדביצים לקחו אתם לדרך ואת הבירה שתו. בקפה שלמתי סך 160 מא"י. [...]

הנני מתכבד למסור לכבודו את החשבון הזה וכמו כן רצוני להעיר שאני תכף שחוזרתי [...] רציתי לספר לכבודו את כל הענין, היות ובעיני היה זה מוזר מאוד.

בכבוד רב,
'הושוע ברנר
תל-אביב

29.9.1938, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב [להלן: "אהת"א], תיק מספר (14) 7-2

טקסט זה מספק עדות שאופייה שונה לחלוטין מן המצוי בכל המקורות האחרים מן התקופה. שימוש הלשון בציטוטים נשמע טבעי ואותנטי, וגם דובר בן-זמננו יזהה בהם בנקל את רוחה של העברית המדוברת, על אף השנים הרבות שחלפו מאז מועד כתיבתו של הטקסט. עם זאת, מדובר בעדות בדיעבד, וכפי שיובהר להלן, אין כל ביטחון עד כמה מוצגים בה באופן מדויק הדברים כפי שאכן נאמרו במציאות.

היום אין אנו מצפים למצוא שיבוץ של ציטוטים מלשון הדיבור בטקסט כתוב בעל אופי אדמיניסטרטיבי. דיווחים על אירועים שכללו חילופי דברים יתמקדו בדרך כל בתוכן הדברים שנאמרו, מבלי לנסות לשקף מילה במילה את אופן ניסוחם. אלא שמסתבר שבראשית ימיה של העברית החדשה לא היה המכתב שהובא לעיל חריג, ולפרקים ניתן למצוא במסמכים ארכיוניים מתקופת המנדט דוגמות לשילובם של ציטוטים שנועדו לשקף את לשון הדיבור. מרבית הדוגמות שבידי מקורן במכתבי תלונה ובדוחות של שוטרים על אירועים חריגים שהתרחשו בעת שהיו במשמרת,

ורק לעתים נדירות מצאתי דוגמות מסוג זה גם בסוגים אחרים של מסמכים (רשף, 2005). ככלל, הופיעו הציטוטים מלשון הדיבור בנסיבות קבועות ומוגדרות: דיווח על עימות מילולי שהכותב השתתף בו או היה עד לו, ואשר היה מעורב בו עובד ציבור. ברוב המקרים של המקרים נבע העימות מהתבטאות לא הולמת של עובד הציבור כלפי תושב העיר או כלפי אחד מעמיתיו לעבודה. לדוגמה:

(2)

השוטר קרסנר, הממונה על המשרד שלי מודיע שגזבר בית המשפט העירוני העליבו בשעת מלוי תפקידו באמרו: "צא מן החדר".

6.11.25, אהת"א תיק 170-א-3

(3)

ה' [=האדון] שכנאי [עובד העירייה] התרגל כבר לענות לצבור הפונה אליו, כעין פזמון: "לא נעים לך? תפנה לרוקח", "לך לרוקח", "תבכה לרוקח", "רוקח יעזור לך", וכו' וכו'.

2.9.38, אהת"א תיק 4300-4

לעתים רחוקות יותר היה זה עובד הציבור אשר נפגע מאופן התבטאות לא הולם של אזרח, למשל:

(4)

ביום 25.11.25 בשעה 13.10 באתי [...] אל בנו של אליהו ברנט בענין חוזים לשכ"ד [=לשכר דירה] [...] הוא פנה אלי במלים אלה בקול רם, באיזה רשות אתה נכנס לבית נתין בריטי

נובמבר 1925, אהת"א תיק 170-א-3

בצד דיווחים קצרים, המכילים ציטוט בן מילים ספורות בלבד, יש בין המתלוננים גם כאלו המצטטים חילופי דברים ארוכים ומלאים יותר. מטבע הדברים מספקים המקרים הללו ייצוג נרחב במיוחד של לשון הדיבור ושל דפוסי שיחה שאינם משתקפים במקורות אחרים. לדוגמה:

(5)

מר אוליצקי הפסיקני באמצע בהתרגזות ומבלי לתת לי לגמור את הודעתי שהיה בה ותור לטובתו, הפסיקני בצעקות. אמרתי לו בשקט: "שמע קודם מה שאני רוצה להגיד לך". על זה התחיל מר אוליצקי לצעוק בקול רם ובטון מצוה: "לא, אתה תשמע מה שאני אומר לך ואתה כן תביא את התכנית לישיבה". על זה אמרתי שוב במנוחה כי "אתי אין לך מה לדבר על זה, תוכל לערער בפני מנהל המחלקה אולם אני לא אוכל לרשום את התכנית". בתשובה לזה התחיל הנ"ל לאיים עלי ולצעוק: "טוב, תראה מה שאני אעשה לך אם לא תביא את זה לישיבה".

19.10.1931, אהת"א תיק 4300-4

מרבית התלונות שבהן שולבו הציטוטים התמקדו בעימות המילולי, וכונתן הייתה למחות על אופן ביטוי בלתי הולם של האדם שנגדו הופנתה התלונה. רק לעתים נדירות שולבו ציטוטים בתלונות שנבעו מגורמים אחרים. בדוגמה שלהלן, למשל, עניינה של התלונה הוא התנהגות הכביש של הנהג, והטון המזלזל שנקט בו כלפי השוטר המתלונן רק נלווה לתלונתו העיקרית כלפיו:

(6)

ביום 20.11.22 בשעה 10.00 בהיותי על משמרתי בפנת רחוב הרצל עברה האוטו העגלה הנ"ל ולא צפצף ולא הראה לי עם היד לאן הוא צריך לנסע שאלתיו למה לא צפצפת ולמה לא הראת עם היד. הנ"ל צחק באמרו אלי אני לבד רואה לאן לנסע. הנני מבקש מכ' [=מכבודו] להעמידו במשפט ולהענישו כחוק על עברו על חוקי כללי הדרך. ועל שאין לו צפצפה.

23.11.1922, אהת"א תיק 2-70

יתרונותיהם ומגבלותיהם של מקורות אלה

העברית המדוברת המתועדת במסמכים הללו מעוררת את הרושם של נאמנות לדברים כפי שאכן נאמרו באירוע המצוטט. כאשר מובאת בחשבון מטרם של הטקסטים הללו, מתבהר הרקע לכך. שילובם של הציטוטים בתלונה נועד לתמוך בעמדתו של המתלונן ולהצדיק אותה, ולפיכך היה לו אינטרס מובנה לספק דיווח מהימן ומדויק ככל האפשר, שלא יאפשר לאדם שכנגדו הופנתה התלונה להכחיש שאכן אמר את הדברים המיוחסים לו (השוו לניתוח שמספקת וו, 1995, ביחס להבדל שבין הציטוט העיתונאי לדיבור הישיר שבטקסט הספרותי). מטרה מעשית זו, והידיעה כי במקרה של חוסר דיוק צפויה להתקבל תגובה על הדברים המצוטטים, מייחדות את הטקסטים הנידונים כאן משאר המקורות מן התקופה שיש בהם תיעוד של העברית המדוברת. עם זאת, אין לתפוס בפשטות את הציטוטים הללו כשיקוף מדויק של אירוע הדיבור, ויש להכיר במגבלותיהם. ציטוט כתוב מעצם טיבו איננו משתווה להקלטה ביכולתו לתעד במדויק את הנאמר על כל תכונותיו. ולכל היותר ניתן לייחס לו את הניסיון לייצוג מקורב ככל האפשר של הדברים כפי שנאמרו בפועל. תכונות כמו טון הדיבור או עוצמת הקול בהכרח הולכות לאיבוד במעבר בין הדיבור לכתב, ומלבדן צפויים להיעדר מן הטקסט הכתוב גם ייחודים אחרים של הלשון המדוברת. (קושי זה נידון רבות במחקר. ראו, למשל, בראון ויול, 1983: 9-12; יזרעאל, תשס"ג-תשס"ד). פער זה בין אירוע הדיבור לייצוגו הכתוב נובע משני גורמים עיקריים: מגבלות הזיכרון האנושי והתערבותם של הרגלי הלשון הכתובה.

א. מגבלות הזיכרון האנושי

מחקרים הראו שהמשתתפים באירוע דיבור נוטים לזכור רק את תוכן הדברים, וכדי שגם אופן הניסוח ייחרת בזיכרונם דרושות נסיבות מיוחדות. המשתתפים באירוע דיבור עשויים אמנם לזכור אופן ביטוי חריג או בולט במיוחד שנקט בו אחד הדוברים, אך במקרים אחרים עליהם להקנות חשיבות מיוחדת לזכירת אופן הניסוח המדויק ולעשות מאמץ לשננו, אם ברצונם לזכור לא רק מה נאמר אלא גם כיצד בדיוק נוסחו הדברים (צ'ייף, 1994: 215-217). בהעדר תנאים מיוחדים שכאלה, ציטוטים כתובים של אירוע דיבור המסתמכים על הזיכרון יהיו על פי רוב מקורבים בלבד, וימסרו את רוח הדברים יותר מאשר את ניסוחם של הדברים כפי שאכן נאמרו בפועל. לעתים ניתן לעובדה זו ביטוי מפורש גם בציטוט עצמו. שילובם של ביטויי הסתייגות מצדו של המדווח, למשל, עשויים להעיד על מודעותו לכך שאיננו מצטט את הדברים במדויק אלא רק במקורב:

(7)

על זה ענה מר אוליצקי בגסות, שהוא "לא בא אליו" או "שהוא לא שואל אותו" (אינני זוכר את הבטוי המדויק) [...] הוא זרק את התיק על שלחני ואמר לי: "תזכור שאני מסרתי לך" - והלך.

24.11.1931, אהת"א תיק 4-4300

מלבד ההסתייגות המפורשת, מתייחד טקסט זה גם בניסוח לא שגרתי, שאיננו מכריע בין דיבור ישיר לעקיף. יחד עם זאת, אין הדבר פוגע באופי הדיבורי המובהק שציטוט זה נושא עמו. אמנם במציאות החוץ-לשונית בהחלט ייתכן שאותו מר אוליצקי לא אמר אף אחד מן הביטויים המיוחסים לו, אך למרות זאת ניכר כי בטקסט משתקפים נאמנה דפוסי ביטוי שמקורם בלשון הדיבור החיה. מלבד ביטויי הסתייגות מפורשים, אפשרות קיומו של פער בין אירוע הדיבור כפי שהתרחש במציאות לבין ייצוגו הכתוב עשוי להתבהר גם מגורמים אחרים. במסווה של ציטוט עשויות להופיע, למשל, אמירות הרגליות או אמירות המיוחסות לכמה דוברים, שאינן משקפות אירוע דיבור ספציפי. לדוגמה:

(8)

אנו חושבים שהשוטרים נצבים להשגיח על הסדר והם אומרים תמיד: "אנו נצבים פה להשגיח עליכם". צעקות כי תהיינה בתוך האולם, מריבות, השוטר איננו מתערב, אפילו אחרי בקשתנו. הוא אומר: "אנחנו נתערב בעת שיעלה לפנינו הרצון".

דצמבר 1922/ינואר 1923, אהת"א תיק 89-א-2

אין להניח כי כל השוטרים התבטאו תמיד בדיוק באותה הצורה, ועל כן למרות מראית העין ניכר כי אין מדובר בציטוט ממשי, אלא בניסוח מטעמו של מחבר התלונה של תוכן תגובותיהם של השוטרים. דומים לכך המקרים שבהם מובא בעברית ציטוט של דברים שנאמרו במקורם בשפה אחרת, למשל:

(9)

הנתבעת ענתה לשאלתו של הסיניטר: "צא מפה אם לא..." [...] "האם אתה רוצה גם כן 10 ג'מ' [=גרזש מצרי] כמו תורכי?" את כל זה היא צעקה ביהודית בצעקות גדולות, וכל השכנים התאספו על המקום.

7.11.1922, אהת"א תיק 544-2

אלמלא ההערה המפורשת שהדברים נאמרו במקורם ביידיש ניתן היה לסבור שיש כאן ציטוט של ממש, אך ההערה מבהירה שהניסוח הוא של הכותב, ולא של הנתבעת. על אף מראית העין של נאמנות למקור המתלווה לשימוש באסטרטגיית הדיבור הישיר, למעשה יש בה מעורבות רבה של המדווח בניסוח הדברים. הבחירה באסטרטגייה זו נועדה לעורר רושם של מהימנות, של הבאה מדויקת של קול הדובר המקורי ללא התערבותו של האדם המדווח, אך בפועל משתקף בה במקרים רבים ניסוח מחדש מטעמו (ליץ' ושורט, 1981: 320-321). מן הבחינה הזאת אין הדיבור הישיר שונה במהותו מן הדיבור העקיף, שבו מעורבותו של המדווח באופן ניסוחם של הדברים גלויה ומפורשת, ואין הוא מבטיח את קיומה של קרבה אמיתית בין אופן ניסוחו של הציטוט לבין האמירה המקורית שעליה הוא מתבסס.

ב. הרגלי הלשון הכתובה

גורם אחר העשוי לתרום לפער בין אירוע הדיבור הממשי לבין ייצוגו הכתוב הוא ההבדל המובנה בין הרגלי הלשון שלנו בכתב ובעל-פה. דפוסי הביטוי המקובלים בשני המדיומים אינם זהים, ובעת העברת טקסט מן הדיבור אל הכתב אנו נוטים להתאים את עצמנו אל דרכה של הלשון הכתובה באופן אוטומטי ומבלי להיות מודעים לכך. גם כאשר הכותב חש כי ציטט במדויק את מה שנאמר -

ואפילו כאשר נערך התמלול מתוך האזנה להקלטות - צפויים להימצא הבדלים בין הטקסט הדבור לבין ייצוגו הכתוב, ודרושה מיומנות מיוחדת ותשומת לב מרובה כדי להימנע מכך (בורוכובסקי, תשס"ב; בורוכובסקי, 2006).

ואמנם ברבים מן המקרים שבהם שולבו בטקסטים ציטוטים, אופן הניסוח משקף תכונות שאינן אופייניות ללשון הדיבור אלא מזוהות עם הלשון הכתובה. בטקסט שלהלן, למשל, אין ולו תופעה אחת היונקת במובהק מן הדיבור:

(10)

מר פלוקסמן [...] ענה: אין אני מקבל עובדים מהסתדרות העובדים הלאומית, לך אל הסתדרותך ודרוש שיסדרו אותך בעבודה.

4300-4 תיק אהת"א 7.6.1936

השליה באמצעות אין וסדר המילים המציב אותה בראש, הכינוי החבור (הסתדרותך) והשימוש הבלעדי בצורת הציווי המסורתית אופייניים כולם ללשון הכתובה, וכפי הנראה היה זה מעמדם בלשון כבר בתקופה שבה נכתב הטקסט.

במקרים אחרים ניתן למצוא בציטוטים הללו עירוב בין יסודות מובהקים של הלשון הכתובה ויסודות מובהקים של לשון הדיבור. הטקסט שלהלן, למשל, אופיו הכולל דיבורי, אך מילת השאלה האם וסדר המילים בקטע המובלט שבסופו משקפים במובהק את דרכה של העברית הכתובה:

(11)

למחרת היום באתי שוב בעצמי ושאלתי למר פרץ. מה זה האם במשך לילה קפץ החשבון בלירה אחת? ענה לי כן, ככה אני רוצה. אמרתי לו תן לי את הקבלה בחזרה, אז ענה לי אני קרעתי אותה ומה שאני רוצה יכול אני לעשות.

4-4300 תיק אהת"א 10.1.1929

כיצד יש לפרש את היקרותם של היסודות המזוהים במובהק עם העברית הכתובה בטקסט האמור לשקף את לשון הדיבור? אפשרות מתבקשת היא להניח שהרגלי הלשון הכתובה הם המשתקפים בטקסט שלפנינו, והשפעתם גרמה לכותב לספק עיבוד מסוגנן של מבע שבמקורו נוסח באופן שונה במקצת ותאם את דפוסי הביטוי האופייניים לעברית המדוברת. עם זאת, גם אין לפסול את האפשרות שהניסוחים הללו משקפים אופן ביטוי ממשי, שניתן היה לשומעו בדיבור. בראשית ימיה של העברית המדוברת נטו דוברים לא מעטים להקפיד על לשונם ולממש בדיבורם ובכתיבתם כאחד עברית מליצית וגבוהה. נטייה זו הסתמכה בחלקה על שיקולים אידאולוגיים ואסתטיים בדבר דמותה הרצויה של העברית, ובחלקה נבעה מכך שהיכרותם הראשונית של דוברים לא מעטים הייתה עם העברית הכתובה כפי שהיא מסורה במקורותיה, ודיבורם העברי היה משני לה וינק ממנה. הכרעה בין שתי האפשרויות הללו איננה אפשרית, ולמעשה גם אין לה חשיבות מיוחדת, משום שממקרים מעין אלה ממילא אין ללמוד דבר על אפיק ההתפתחות הייחודי של העברית המדוברת. בין אם ברקעם של טקסטים אלה עומדים הרגלי הלשון הכתובה ובין אם הם משקפים דיבור מוקפד ומליצי, אין הם מעמידים לרשותנו נתונים המאפשרים לעקוב אחר תהליכי ההיבדלות של העברית המדוברת הנוהגת בפי הכלל מן העברית הכתובה והתקנית. על התהליכים הללו ניתן ללמוד רק מאותם הטקסטים שבהם כולל הציטוט תכונות שמקורן המובהק הוא בעברית המדוברת.

סיכום: חשיבותו של התייעוד האצור במקורות לא-ספרותיים

ההסתייגויות העקרוניות שנמנו לעיל מאירות את מגבלותיו של החומר הנידון כאן כאמצעי לשחזור תכונותיה של העברית המדוברת בתקופת התהוותה. מלבד היקפו המוגבל ואופיו הפרגמטרי, הוא משקף את המציאות הלשונית בתיוכם של הרגלי הלשון הכתובה ושל מגבלות הזיכרון האנושי. עם זאת, מידת הטבעיות הרבה המאפיינת אותו, בצירוף לדלותם של מקורות המידע האחרים מן התקופה, הופכת אותו למקור מידע רב ערך על טיבה של העברית המדוברת בראשית ימיה. עיקר ערכו של חומר זה נובע מאותם ההקשרים שבהם מתועדות בו דרכי ביטוי שאינן נהוגות בעברית הכתובה ואין להן תקדים בעברית הקלסית. הקשרים אלו מלמדים באופן מובהק על אפיק ההתפתחות העצמאי של העברית המדוברת. כבר בטקסטים משנות העשרים של המאה העשרים ניתן למצוא ציטוטים שהעברית שבהם נשמעת טבעית מאוד, מדוברת מאוד, כגון:

(12)

ע"ז [=על זה] ענה לי שאינו מקבל פתקאות כאלו. ואמר "אם אתה תעשה קונצים כאלה אתה לא תהיה בעיריה הרבה זמן".

7.10.1926, אהת"א תיק 4-310א

(13)

אני אמרתי לה' [=האדון] רפפורט "תחזיר לי את כל מה שלקחת ואם יש לך צורך בזה עשה לך אתה עתקות, ולא אני. אני דאגתי להשגת המודעות, ואני חושב אותם לרכוש משרד המפקח העירוני, ובשום אופן לא של אחר. ה' רפפורט קם מעל הכסא, בהושטו [!] את ידו הימינית מול הדלת, ופנה אלי בצעקה "עזוב את החדר", "תיכף ומיד צא מפה. והוסיף אני לא אחזיר לך, תראה!

נובמבר 1925, אהת"א תיק 3-170א

ציטוטים אלו, כמו הקודמים להם, אמנם כוללים כמה תופעות לשון שאינן שגורות עוד בימינו, אך ככלל אין לשונם זרה לאוזניו של דובר בן-זמננו. גם אם נביא בחשבון שכפי הנראה אין הם משקפים במדויק את אירוע הדיבור הספציפי כפי שאכן התרחש במציאות, ניכר כי הם משקפים נאמנה קווי לשון שצמחו בעברית המדוברת כבר בשלב מוקדם בהתהוותה. תחושה בלתי אמצעית שכזו בדבר טיבה וחיותה של העברית המדוברת מתקבלת רק לעתים נדירות מן העיון בעדויות אחרות מתקופה מוקדמת זו, והיא מייחדת את הטקסטים שנידונו כאן, שמקורם בדוברים מן השורה, מעדויות בנות הזמן שמקורן בסופרים, מורים ואנשי לשון.

לסיום יש להטעים כי אופייה הכולל של העברית המדוברת בראשית ימיה היה שונה מאוד מן המוכר לנו היום. מספרם של הדוברים הילידים היה מועט, אופן ההגייה שיקף מבטאים רבים ושונים, ואף רמת השליטה בשפה השתנתה מאוד מדובר לדובר. אך גם אם לא דיברו הכול בעברית קולחת ושוטפת, החומר שהוצג כאן מבהיר את קיומם של ניצנים של עברית טבעית, יום-יומית מאוד, שאיננה שונה במהותה מן השגור בפינו היום. חומר זה מעמיד לרשותנו עדויות עובדתיות מוצקות ביחס למידת החיות שהגיע אליו הדיבור העברי כבר בראשית תקופת המנדט, וניתן אף לתאר על יסודו כמה קווי לשון ספציפיים שהבדילו את העברית המדוברת מראשיתה מרבדיה הקודמים של השפה. קווי הלשון הללו הפכו בחלקם לתופעה של קבע בעברית המדוברת, והם ממשיכים ללוות אותה עד ימינו אנו.

מקורות

- בורוכובסקי-בר אבא, א' (תשס"ב). 'דברים שהנייר אינו סובל': עיון בטקסטים מקבילים דבורים וכתובים, בתוך ש' יזרעאל (עורך), **מדברים עברית** (עמ' 252-274). תל-אביב.
- בורוכובסקי-בר אבא, א' (2006). מן הדיבור אל העיתון: עיון בטקסטים מקבילים, **העברית שפה חיה, ד, 7**, 32-7.
- בן-שחר, ר' (תשנ"ד). התפתחות לשון הדיאלוג בסיפורת הישראלית: תחנות עיקריות, **סדן, 1** 240-217.
- גדיש, ר' (תשס"ט). 'לשונונו לעם' על משמר לשונונו, בתוך: ס' ברק ור' גדיש (עורכות), **שפה קמה: לקט מתוך המדור 'לשונונו לעם' עיתון 'הארץ' תרצ"ג-תש"ה (1932-1944)**, (עמ' 8-25). ירושלים
- גלינרט, ל' (תשנ"א). למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר הסמוי של 'לפי הטף' לדוד ילין. **לשונונו, נה, 7**, 126-107.
- גרץ, נ' (תשמ"ד). **חירבת חיזעה והבוקר שלמחרת**. תל-אביב.
- יזרעאל, ש' (תשס"ב). לתהליכי התהוותה של העברית המדוברת בישראל. **מדברים עברית, 238-217**.
- יזרעאל, ש' (תשס"ג-תשס"ד). מחקר העברית המדוברת - הצעד הראשון: על רישום הדיבור לצורכי מחקר. **לשונונו לעם, נד, 119-106**.
- יזרעאל, ש' (2006). 'מכונת הדיבור בתור מורה שפות: פה מדברים עברית'; על לימוד עברית בגרמניה הנאצית ועל העברית המדוברת בארץ ישראל בשנות השלושים. **זמנים, 93**, 69-56.
- מורג, ש' (תשמ"ו). אברהם צבי אידלסון ומחקר מבטאיה של העברית. **יובל, ה, קס-קסח**. ירושלים.
- רשף, י' (תשס"ד-תשס"ה). מקורות להכרת העברית המדוברת במחצית הראשונה של המאה העשרים: תרומתה של ספרות תיקוני הלשון. **העברית ואחיותיה, ד-ה, 227-209**.
- רשף, י' (תשס"ח). הזמר, הפזמון והעברית המדוברת: על השתלבותה של לשון הדיבור במוזיקה הפופולרית של תקופת היישוב וראשית ימיה של המדינה. **לשונונו, ע, 532-513**.
- שקד, ג' (תשמ"ז). סגנונה של הסיפורת בשנות ה-40 וה-50: מן היד אל הפה - הסיכוי והתבדותו. **מחקרים בלשון, ב-ג, 489-473**.

Brown, G. & Yule, G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge.

Chafe W. (1994). *Discourse, Consciousness, and Time*. Chicago.

Leech, N. & Short, M. H. (1981). *Style in Fiction*. London and New York

Reshef, Y. (2005). Direct Speech in Non-Literary Texts: A Possible Source of information on the Early Character of Spoken Hebrew? *Hebrew Studies, 46*, 169-196.

Waugh, L. R. (1995). Reported Speech in Journalistic Discourse: The Relation of Function and Text. *Text, 15 (1)*, 129-173